

CODEX CUMANICUS'TA ALT ANLAMLILIK (HYPONYMY)

Akartürk KARAHAN*

Özet

Alt anlamlılık (hyponymy), kısaca bir kavramın kapsamındaki sözcükler, bir türe ait cins adlardır. Alt anlamları kapsayan bütüncül yapı ise üst anlamlılık terimiyle ifade edilir. Kavram alanı konusu içerisinde yapılan bu türden sınıflandırmalar, dildeki hiyerarşiyi göstermesi ve anlambilimsel incelemeleri kolaylaştırması bakımından yararlıdır. Alt anlamlı sözcükler dilden dile, lehçeden lehçeye farklılık gösterebilir. Bu makalede de tarihsel Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kuman lehçesinin söz varlığı alt anlamlılık/ üst anlamlılık bağlamında değerlendirilmiştir. Bu amaçla Kuman lehçesine ait tek kaynak olan Codex Cumanicus; yer yer Eski Türkçe, Orta Türkçe ve bilhassa Memluk-Kıpçak eserleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalar sonucunda, Codex Cumanicus'un söz varlığının alt anlamlılık bakımından ileri bir durumda olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Alt anlamlılık, üst anlamlılık, alt anlam, üst terim, Kuman lehçesi, Codex Cumanicus.

Abstract

Briefly hyponymy is words of under the term or a genus name of species. And top structure that includes the co-hyponyms are expressed in terms of hyperonymy. This kind of classification in the semantic field is useful for demonstrating the hierarchy of language and for facilitating semantic studies. Co-hyponym words can vary from language to language and from dialect to dialect. In this article lexicology of Cuman dialect that is a branch of historical Kipchak Turkic is evaluated in terms of hyponymy / hyperonymy. For this purpose, Codex Cumanicus which is the only source of Cuman dialect is compared to Old Turkic, Middle Turkic and especially Mamluk-Kipchak sources. As a result of these comparisons, it has been seen that Codex Cumanicus lexicology is beyond other examples in terms of hyponymy.

Keywords: Hyponymy, hyperonymy, co-hyponym, superordinate, Cuman dialect, Codex Cumanicus.

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akartrk@yahoo.com

Dil yaratıcı bir zihin faaliyeti; sürekli gelişme ve yenilenme hâlindeki canlı bir varlık; dünyayı anlamada insanı yönlendiren bir yapıdır. Dil bir kavramlaştırma veya soyutlaştırma (abstraction); farklı bir deyişle, tabiat-taki nesnelere belli bir sembole bağlama olayıdır. Dilde, insan düşüncesi çevresindeki birbiriyle ilgili varlıkları sınıflandırmakta ve bunları genelle-yerek adlandırma eğilimindedir. Dilde nesnelere tek tek adları olduğu gibi, bunları kapsayan bütüncül adları da olur. Ya da genel bir adın yanı sıra, genelin kapsadığı alt anlamlar bulunur. Örneğin varlıkların ortak nitelikleri, özellikleri göz önünde tutularak yapılan sınıflandırmalarda, “çiçek” kavramı gül, menekşe, papatya, lale, gelincik vb. çiçek isimlerini; “renk” kavramı, kırmızı, mavi, yeşil, sarı vb. renk isimlerini; “ısı” kavramı soğuk, sıcak, ılık sözcüklerini kapsamaktadır. Yani gül, menekşe, papatya... arasındaki anlam eksenini, hepsinin çiçek olmaları; kırmızı, mavi, yeşil... arasındaki anlam ek-seni ise bunların renk olmalarıdır denebilir. Bu tarzdan kapsayıcı sınıflan-dırmalarla canlı, bitki, çiçek, hayvan, memeli, renk vb. terimler oluşturula-rak sözcüğün anlam çerçevesi çizilmektedir. *Alt anlamlılık*, *alt anlamlılık*, *hyponymy* gibi adlarla ifade edilen şey kısaca, genel nitelikli bir anlam birimi-nin, göreceli olarak, daha özel nitelikte bir anlam birimiyle kurduğu tek yanlı bir içerme bağıntısıdır. İçerilen alt kavram için *alt anlamlılık*; içeren ya da kapsayan kavram için ise *üst anlamlılık* terimi kullanılır (bkz. Aksan 1999: 40; Vardar 2001: 135; Erdem 2004: 72; Eker 2010: 445; Demir-Aslan 2009: 18; Palmer 1981: 85, Lyons 1971: 453). Özetle, alt anlamlılık belirli bir türün üyesi olmaktır. Günay, konuyu şu şekilde özetlemektedir: “Bir sınıflandırma bilimi (Fr. *taxinomie*) içinde, sınıflandıran (Fr. *classificateur*) olarak tanımlanabilecek üst ulamlar, bir sınıftaki üstanlamlı terimleri oluş-turur. Üstanlamlılık cinse (Fr. *genre*) denktir, altanlamlılık ise türe (Fr. *espèce*) denktir. İki sözcük arasındaki ilişki, gönderge düzeyinde değil de sözcüksel birimin gösterilenini ilgilendiren bir inceleme ilişkisi olarak değerlendiriliyorsa altanlamlılıktan söz edilebilir. ‘Hayvan’ ile ‘köpek’ ara-sında anlamsal olarak bir inceleme ilişkisi vardır. ‘Köpek’, ‘hayvan’ın al-tanlamlısıdır” (2007: 64). Çalışmalarda, genel-özel ilişkisi ya da anlam şebekeleri terimleriyle de sözcük alanı ve anlam alanı incelenmiştir (bkz. Fili-zok 2001: 133-135; Uğur 2003: 154).

Alt anlamlılıkta içerme bağıntısı tek taraflıdır. Örneğin her gül ya da her menekşe çiçek iken, tam tersi her çiçek, menekşe ya da gül değildir (Lyons 1983: 406). Alt anlamlılık, söz varlığının en temel dizgisel ilişkileri arasında gösterilmektedir. Hyponymy konusuna Lyons 1977’de değinilmiş, daha sonra bu konu Cruse 1986’da, Hofmann 1993’te tekrar ele alınmıştır (Aksan 1999: 40). Bu konuda Lyons, “alt anlamlılık”ın terim olarak yeni olsa da, kavram bakımından geleneksel bir şekilde bütün dillerin söz varlıklarının düzenlenmesinde, kurucu ilkelerden birisi kabul edildiğini dile getirir (1983: 404). Alt-üst anlamlılık ilişkisi, yani; daha özel bir terimin daha genel bir terim içinde kapsanması, bazı anlam bilimcilerce “kümeler mantığı” açısından düzenlenmiştir. Buna göre meselâ; çiçek kümesi lale kümesinden

daha geniştir ve onu içerir. Lale, menekşe, gül ve benzerleri, çiçek sözünün “alt terim”i (co-hyponym) olmakta ve buna karşılık da meselâ; kırmızı rengi kendi içindeki türler açısından bir “üst terim” (superordinate) olmaktadır. Lyons aynı zamanda her bir terimin aynı bağlam içinde kendi yerine geçebildiğini ve kendisiyle eş anlamlı olduğunu da belirtmektedir (Lyons 1971: 456-457; 1983: 405-406). Bir dilin söz varlığının, en genelden en özele doğru tanımlanması, birçok anlam bilimcinin ilgisini çekmiştir. Alt anlamlılık ilişkisi yoluyla söz varlığının aşamalı olarak düzenlenmesinde en önemli etmen, o dilin kullanıldığı kültürün yapısıdır. Erdem'e göre, insan ürünü olan nesnelere gönderimde bulunan sözcükler, gönderimde buldukları nesnelere gönderim amacı veya doğal işlevleri dışında tanımlanamazlar (2004: 63).

Alt anlamlılık her dilde aynı içerme/kapsama ilişkisine sahip değildir. Dilden dile, kültürden kültüre farklı hiyerarşik ilişki gösterir (Lyons 1971: 455, 456). Örneğin İngilizcede patates anlamındaki *potato*, sebze anlamındaki *vegetable*'in alt anlamlısıken; Almancada patates anlamına gelen *Kartoffel* sözcüğü, sebze anlamına gelen *Gemüse* tarafından içerilmektedir. Yine İngilizcede *brother* “erkek kardeş” ve *sister* “kız kardeş” kavramlarını kapsayan “kardeş” şeklinde bir üst terim bulunmazken, Türkçede “kardeş” kavramı bulunmaktadır. Türkçede cinsiyeti ayırmak gerektiğinde “kız kardeş” veya “erkek kardeş” alt anlamları karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Lyons 1971: 459-460; Lyons 1983: 410; Palmer 1981: 87; Demir-Aslan 2009: 18; Erdem 2004: 64).

Alt anlamlılık, sözcük (kavram) alanı kuramı içerisinde değerlendirilir. Bu kuram, 1931 yılında Alman dilcisi Trier tarafından ortaya atılmıştır. Trier'e göre kavramlar yapboz oyunundaki parçalar gibi hiçbir boşluk bırakmadan ve üst üste binmeden gerçek alanını kaplar (Guiraud 1975: 89). Yani bu kuram, “kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı bulunmadıkları, bir mozayik gibi birbirleriyle sınırlandıkları, içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları” biçiminde açıklanmaktadır (Aksan 1999: 42). J. Trier'in “Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes” Heidelberg 1931 eserinde tanıtılan ve kimi yönleri daha önce ele alınmış olan kuram daha sonra Sesli 1968, Aksan 1971: 43-45, 1982: 163-164, Ullmann 1957: 310 ve Schwarz-Chur 1993'ün çalışmalarında ele alınmıştır. Guiraud, Trier'in tanımladığı dilsel alan kavramını çağdaş anlam biliminin büyük bir devrimi olarak nitelemektedir (1975: 92).

Tarihsel Türk dili alanında alt anlamlılık konusunu Mustafa Altun, Hikmet-name üzerine yaptığı anlam bilimsel incelemede ele almıştır (2004: 113). Modern Türk lehçeleri sahasında alt anlamlılık konusunu Melek Erdem, Türkmen Türkçesi söz varlığında değerlendirmiştir (2004). Erdem, Türkmen Türkçesinde alt anlamlılıkla ilgili en belirgin örneklerin hayvan, bitki, yiyecek ve nesne adlarında görüldüğünü tespit etmiştir (2004: 65). Ayrıca, dilbilim kaynaklarında daha çok isim türü kelimeler için düşünülen ve Türkmen Türkçesinde de isim söz varlığında zengin bir görünüşle karşı-

laşılan alt anlamlılık konusunun, diğer çalışmalardan farklı olarak, Oğuz grubu içerisinde bazı fiillere de uygulanabileceğini göstermiştir (2004: 71).

2. Codex Cumanicus'ta Alt Anlamlılık

Codex Cumanicus (CC), Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak sahasında hüküm süren ve Bozkır Kıpçakları da diyebileceğimiz Kumanların diline ait tek eserdir. Eser, sözlük ve metinlerden oluşan İtalyan ve Alman bölümlerinden teşekkül etmektedir. Kim tarafından ve ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmeyen eserin XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarında, Hristiyan misyonerler veya tüccarlar tarafından yazıldığı kanaati yaygındır. Anonim bir eser olan CC'nin dili genel olarak Kumanca ya da Kuman lehçesi diye adlandırılır. Latin alfabesiyle yazılmış ilk Türkçe eser olan CC'de, Latince-Farsça-Kumanca söz listesini içeren sözlük kısmından sonra Kumanlara ait ilahi, dua, bilmece, atasözü gibi yazıların olduğu bölümü bulunmaktadır. CC, Kıpçak ağzından derlenmiş olması nedeniyle, zengin bir içeriğe sahiptir (ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür 2002: 693; Demirci 2002). CC, Latin harfleriyle yazılması nedeniyle Kıpçakçanın ve tarihsel Türk lehçelerinin fonetik yönden tespiti için önemli bir kaynaktır.

Tarihsel ve modern Kıpçak sahası için önemli bir eser olan CC'nin isim söz varlığı, bu makalede alt anlamlılık ekseninde ele alınacak, yer yer tarihsel Türk lehçeleri ile özellikle de Memluk-Kıpçak sahası ile karşılaştırma yoluna gidilecektir.

Genel olarak dillerde alt anlamlılık, isim söz varlığında zengin bir görünüm arz etmektedir. Fiillerde ise anlam eksenini bağlamında bir sınıflandırmada bulunmak daha zordur. CC'nin söz varlığında da isim söz varlığı, bu konuda bize yeterli malzemeyi vermektedir (ayrıca bkz. Demirci 2002, Golden 1992). Renk, ay, gün, taş, giyim, insan, hastalık, ilaç, askerlik, savaş gereçleri, rüzgâr, dokuma-kumaş, yiyecek-içecek, bitki, hayvan kavramlarının alt-üst anlamlılık ilişkisi bakımından CC, zengin bir söz varlığına sahiptir.

2.1. Renk Adları

Renkler dünyasındaki anlam eksenini konusunu Trier'den sonra Weisgerber ve Ullmann aynı doğrultuda ele almışlardır. Fransa'da Matoré'nin sözcükbilime uyguladığı ve temeli yine anlam eksenini ya da alt anlamlılık kuramına dayanan çalışmaları, ülkemizde Berke Vardar ve Süleyman Yıldız çalışmalarında devam ettirmişlerdir (bkz. Aksan 1971: 44-45). Türkçe, renk adları bakımından zengin bir hiyerarşiye sahiptir. Aksan bu durumu "Türkçede özellikle renkler dünyasında görülen çeşitliliği ve kendine özgü nitelikleri başka bir dilde bulamayız." şeklinde dile getirir (Aksan 1999: 43). Eski Türkçe döneminden itibaren ana renklerin kapsamı içerisinde çok sayıda alt anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Kuman ağzından derlenen CC'de de renk adlarının hiyerarşik yapısının çeşitliliği dikkati çekmektedir.

yaşıl "yeşil" (Lat. viride 93/1, KWb: 118) renk adının eş anlamlısı *yaşillık*

“yeşil” (Lat. viridior 76/6, KWb: 118), alt anlamlısı olarak *zancar* “bakır yeşili, küf yeşili” (Lat. verderame 83/23, KWb: 275) renkleri bulunmaktadır. “Kırmızı” renk adı kapsamında *al*, *bağami*, *kızıl* sözcükleri yer almaktadır. *Al* “kırmızı” (Lat. afluori 93/5, KWb: 33), *bağami* “Kan ağacının kırmızı rengi” (Lat. bachami 92/30, KWb: 49) *kırmızı* “kırmızı” (Lat. cremixi 92/29, KWb: 207), *kızıl* “kızıl” (Lat. virmilium 92/29, KWb: 209). Mavi renk *kök* “Lat. blauum 92/31”, KWb: 150) sözcüğü ile karşılanır ve *kabut* “yakut mavisi” (KWb: 134) alt anlamına sahiptir. “sarı” sözcüğünün anlam ekseninde *sarı* “sarı” (Lat. janum 92/32, KWb: 214) > *kuv* “soluk, uçuk sarı” (Lat. bleych 115/3m, KWb: 2), *narangi* “narenci rengi, portakal rengi, turuncu” (Lat. oranginus 98/4, KWb: 168), *sarraşine* (*sarışina?*) “sarımsı” (Lat. kleiner Fahler, KWb: 214) sözcükleri alt anlamlıdır. Beyaz rengin anlam ekseninde *ağ*, *ah* “ak, beyaz” (Lat. albus 92/26, 130/221.) > *ahça* 119/23 “akça, beyazımsı” (KWb: 39); “siyah” rengin anlam ekseninde *kara* “siyah, kara” (Lat. niger 92/27, 127/8-14-24) > *kararak* “daha kara” (Lat. nigrior 127/14, KWb: 193) şeklindedir. CC’de karışık renkli olan varlıklar ise *ala* “ala, benekli” (Lat. gehal-birt) 114/24r ve *alaça* “alaca” (Lat. gestrift) 114/25r sözcükleriyle ifade edilmektedir.

2.2. Ay Adları

CC’de *ay* kavramı kapsamında yirmi iki ay adı ile karşılaşmaktayız. Bunun sebebi Miladi takvimdeki adların yanı sıra dini ayların da ayrıca adlandırılmasıdır. Sözlükte *ay* kavramının *ay*, *ây* sözcüğüyle ve Latince *Luna* 70/28, *mensis* 71/13, 72/8 karşılıklarında görmekteyiz. *ay* sözcüğü, Eski Türkçede olduğu gibi, hem gökyüzündeki ay için hem de yılın on iki ayını ifade kullanılmıştır (EDPT: 265a). Genel olarak bütün ayları kapsayan *ay* bir üst anlam düşünüldüğünde, *orta kış ay* “ocak ayı” (Lat. october 72/19), *safer ay* “Sefer ayı (İslam takviminde ikinci ay?), ocak ayı” (Lat. Januarius 72/10), *orta küz ay* “orta güz ayı”, *orta kış ay* “orta kış ayı” (Lat. julius, october 72/19), *tob-ay* “tövbe ayı, nisan ayı” (Lat. aprilis 72/13), *sövünç ay*, *il(k) yaz ay*, *orta yaz ay*, *soñu yaz ay*, *yay ay*, *orta yay ay*, *soñ(u) yay ay*, *küz ay*, *orta küz ay*, *son küz ay*, *orta kış ay*, *soñ(u) kış ay*, *aşur(a) ay*, *azuğ ay* “aralık ayı” (Lat. december 72/21), *kurban bayram ay* “kurban bayramı ayı, Kasım ayı” (Lat. nouember 72/20), *kış ay* “kış ayı, aralık ayı” (Lat. setember 72/18) sözcükleri *ay* kavramının alt anlamları sayılabilir.

2.3. Gün Adları

CC’de *kün* “gün” (Lat. dies 71/14, 142/8, KWb: 158) kavramı altında haftanın yedi gününün adları sıralanabilir. Bunlar: *yeşanbe* “Pazar günü” (Lat. domenicha 72/7, KWb: 123), *tu-şanbe* “pazartesi” (Lat. dies (I)une 72/1, KWb: 257), *se-şanbe* “salı” (Lat. (dies) martis 72/2, KWb: 218), *çahar-şanbe* “çarşamba” (Lat. (dies) Mercuris 72/3, (KWb: 72), *pan-şanbe* “perşembe” (Lat. (dies) jousis 72/4, KWb: 187), *ayna*, *eyne* “Cuma günü” (Lat. (Dies) Veneris 72/5, KWb: 31), *şabat* “sahbat, cumartesi”, *şabat kün* (Lat.

sabato 72/6, KWb: 230). Bunların dışında özel dini gün adları da eserde yer alır: *ulukün* “bayram günü, yevmüssebt” (Lat. sabata 132/3l., festum 70/23), *kün erte* “(Kanonik saat) dini gün, ilk” (Lat. prima 71/19).

2.4. Giyim Eşyaları

Tarihsel Türk dili alanında kıyafet kavramı “ton” ile karşılanmakta ve bütün giysileri kapsamaktadır (EDPT: 512b). CC’de de *ton* (Lat. vestimentum 30/10) aynı anlam alanına sahiptir. Sözlükte 84/24’te *toncı* maddesine Lat. *peliparius* karşılığı verilmiş, Gronbech sözcüğü “Kürschner” yani Türkçe “kürkçü” olarak çevirmiştir (bkz. KWb: 249, KLS: 193). CC’de *ton* dışında giysi kavramını *keyit* sözcüğü de karşılamaktadır. Latincesi *indumenta* “giysi” 132/7r., 141/5 olarak verilen sözcük, *ton*’un Kumancadaki bire bir eş değeri kabul edilebilir (KWb: 136). Eserde, *türlü türlü keyitler* “türlü türlü giysiler” (Lat. varia indumenta 141/5, Lat. forma 26/12) ifadesinde de *keyit* sözcüğü geçmektedir. *ton*, eski ve yeni hemen hemen bütün lehçelerde tanıklanmaktayken, *keyit* biçimi sadece CC’de yer alır. *ton* ve *keyit* için aynı anlam verilse de, *ton*’un daha genel bir kullanım, *keyit*’in ise Kumancadaki daha özel bir kullanım olduğunu düşünebiliriz. Eserde geçen şapka, başörtüsü, kemer, gömlek, elbise, etek, ayakkabı gibi giyim eşyası adlarını “ton” ve “keyit” üst anlamı içerisinde değerlendirebiliriz. Bunlar da kendi içinde ayrıca bir hiyerarşik sıralamaya tabi tutulabilir. *ton* = *keyit* > *teri ton* “deri elbise, kürklü elbise” (Lat. pen(n)a 85/17, 101/4, KWb: 249), *çalma* “başörtüsü” (Lat. fazolun 102/4, KWb: 72), *çüprek* “başa örtülen örtü” (KWb: 77) gibi.

Kemer, kuşak anlamında sözlükte *ayl* (Lat. cingulum 11/26-27, cingla 103/20) geçmektedir. Alt anlamlısı olarak *band*< Far. “bağ, kuşak”, *beligab* “kemer, kuşak” (Lat. corigia 101/32, KWb: 55) ve *ıçkır* “uçkur, kemer” (Lat. en bruch gurtel 164/1l. KWb: 272), *çulğav* “dolak, diz aşağısına sarılan bez” (Lat. scapinus 102/7), *tizge* “çorap bağı” (Lat. stralera 102/10), *könçek* “pantolon, don” (Lat. braga 101/30, braca 61/3), *kövlek* “gömlek” (Lat. camixia 101/29), *opraq* “elbise” (Lat. vestimentum 30/10, 101/31, foratura 101/3) adları sıralanabilir.

CC’de “şapka, başlık” anlamında *börk* (Lat. capellus 87/28, capellum 102/3, KWb: 66) ve *kepes* (Lat. capellum 102/3, KWb: 138) sözcükleri geçmektedir. Tarihsel Türk dili alanında yaygın olan *börk*, Memluk-Kıpçak eserlerinde de “börk, başlık, şapka” anlamında bulunur (KTS: 36). *kepes* ise CC dışında Kİ’de *kebes* “börk, kalpak” ve TA’da *kebeş* “takke” anlamlarında tanıklanmaktadır. *kepes*’in diğer Kıpçakça eserlerdeki “kalpak ve takke” anlamları göz önüne alındığında; *börk*’ün alt anlamlısı olduğu düşünülebilir.

başmaq, ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Harezmi, Altın-Orda, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçelerinde ve modern lehçelerin çoğunda “ayakkabı” karşılığında bulunmaktadır. *baş-* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Clauson büyük olasılıkla *bā-* “ayağa bir şey bağlamak”

fiiliyle ilgili olabileceğini belirtmiştir. Kuzeybatı lehçelerinden Kazak, Kumuk ve Nogay Türkçesindeki biçimler Rusçadan tekrar alıntılama olmalıdır (EDPT: 382b). CC'de Latince *argorge* 86/11, *algorge* 102/9 karşılıklarıyla yazılan *başmağ>vat*'in "keten ayakkabı" (Lat. calige 102/5) üst anlamlısıdır. *Vat* ayakkabının bir türünü ifade ederken, *başmağ* daha genel adıdır ve *vat*'i kapsamaktadır.

2.5. Taşlar

En eski metinlerden itibaren tanıklanan "taş", değerli ya da değersiz tüm taşları kapsayan genel bir anlama sahiptir (EDPT: 557a). CC'de *taş*, Latince *lapis* 78/11, 101/13, *petra* 88/4 karşılıklarıyla sözlük kısmında geçmekte ve *taş-bile taşlap öldürdiler* "taş ile taşlayarak öldürdüler" 122/15, *taş..... kök yerni barça tolturdi* "taş... yeri göğü doldurdu" 143/8, krş. 143/16 cümleleriyle de metinlerde geçmektedir. Eserde adları geçen ve genel olan *taş* kavramının kapsamındaki taş adları ise şunlardır: *açı taş* "şap, kan taşı" 81/15, *laal*< Ar. "Badakşan yakutu, yakut" (Lat. balaxius 93/12, *petra preciosa* 93/24), *piroza* < Far. "firuze taşı, türkiz" (Lat. turc-heyse 93/19), *yalmas* "elmas" (Lat. diamante 93/15, KWb: 111), *yağut*, *yapğut* "yakut" (Lat. robinus 93/11), *ğabut yapğut* "safir, gök yakut" (Lat. safirus 93/13, KWb: 114), *zmurut* "zümrüt" (Lat. smeradus 93/14, KWb: 275), *mahağ* "mihenik taşı, altın taş" (Lat. lapis aureus 80/16), *kömür* (Lat. carbonum 84/20), *becuda*< Far. "Grena taşı, halk arasında Süleyman taşı" (Lat. granata 93/16, KWb: 54).

2.6. İnsan

CC'de insan kavramı Arapça kökenli *azam* (Lat. homo 61/4, vd.) ile karşılanmaktadır. Metinlerdeki örneklerde de *azam*, "insan" karşılığında yer almaktadır: *men azamda bolman* 124/22 "ben insan değilim". *azam* ile eş değer olarak Türkçe kökenli *kişi* de aynı anlamda (Lat. homo 61/4, 94/2, 127/3, 143/7, der mensche 113/7, man 163/13r.) bulunmaktadır. Kapsama-içerme ilişkisi göz önüne alındığında, *azam* ve *kişi* sözcüklerinin hangisinin genel, hangisinin daha özel olduğunu eserden tespit etmek mümkün değildir. Çünkü aynı anlam (Lat. homo) verilmiş ve sözcük cümlelerde aynı kavrama işaret etmektedir. Kumanların yaşadığı coğrafyanın birçok dilin konuşulduğu bir bölge olması nedeniyle *azam* ve *kişi*'yi farklı kökenli eş değer sözcükler olarak ele alabiliriz. Eserde *kişi* kavramı şu örneklerde karşımıza çıkmaktadır: *kişini öltürmegil* "insan öldürme" 132/5l., *kişi bol-* "insan olmak" 144/12f., 148/8 vd., *neçik kişi yolsuz bara-bilmez kayda tiler* "istediğinde kişi oraya yolsuz gidemez" 123/24.

Hiyerarşik sıralamada *azam* ve *kişi* üst kavramı içerisinde "erkek" ve "kadın" kavramları ikinci sırada yer almakta, onlar da kendi içinde ayrı bir sınıflandırmaya tabii olmaktadır. *er* (Lat. maritus 97/4, masculus 94/4), *erkek* (Lat. masculuc 94/4)>*oğlan* (KWb: 173), *oğul*, *ovul*, *oğlanlar* (KWb: 173), *ğoca*< Far. (Lat. dominus 90/17).*ğatun*, *ğatun* (Lat. domina 141/15)

>*mariam katun* (Lat. mater dey 70/7), *kan katunı* (Lat. imperatrix 90/20), *sultan katunı* (Lat. regina 90/21), *hallal hatun* “eş, zevce” 117/18r, *tul hatun* (Lat. vidua 161/9r), *kam katun* “büyücü kadın” (Lat. incantatrix 8/24), *kız* (Lat. virgio 144/3), *kız ana* “bakire ana, Meryem Ana” 151/2, *arı kız mariam* 122/23, vd. “kutsal kız Meryem”, *evdegi kız* “hizmetçi kız” (Lat. domicella 90/23), *kız karandaş* “kız kardeş” (Lat. solon 97/9, 151/13, filia 97/7), *epeči* “kadın, eş, ev kadını” (Lat. mulier 94/3, uxor 97/5), *evdegi epeči* “hizmetçi” (Lat. famula 90/22), *karavaş* “hizmetçi kız, esire, halayık” (Lat. ancilla 130/371, scraua 90/25), *balacıuk* (Lat. pulastrum 109/18).

2.7. Hasta-Hastalık, Sakat-Sakatlık

Tarihsel Türk lehçelerinde Eski Türkçeden itibaren *agrığ*, “hastalık, ağrı” kavramını karşılayan bir addır. *agrı*- “acı çekmek, ağrımak” kökünden türetildiği açık olan sözcük, Eski Uygurcada *agrug boltı* “hastalandı” kullanımıyla geçmektedir (EDPT: 90a). CC’de *agrık*, *agrıh*, *agrıhıçin* benzer şekilde Lat. *İnfirmitias* 137/11 anlamı verilmiş ve metinlerde *agrıgımıznı oñaltğıl* “ağrılarımızı dindir, hastalığımızı iyileştir” 137/12, *sen agrıh kişı* “sen hastalıklı kişi” 125/15 kullanımlarıyla geçmiştir. Bunun dışında eserde yakın anlamda *agrımağ*, *agrımağ* (Lat. Dolor 18/2, infirmitas 76/1) sözcüğü de kullanılmıştır. Memluk-Kıpçak eserlerinde de *agrığ* (BM, İM), *agrık* (KFT) şeklinde sözcüğe rastlanmaktadır. Eserin söz varlığı incelendiğinde “hastalık” kavramını genel olarak kapsayan başka bir sözcüğün bulunması ve *agrıgımıznı oñaltğıl*, *sen agrıh kişı* kullanımları, *agrığ*’ın bir üst anlam olduğunu göstermektedir.

agrığ bir üst terim (superordinate) olarak *bezgek* “sıtma nöbeti” (Lat. das kalder 160/21.), *tumov* “nezle” (Lat. di snuppe 115/9r.), *beçel* “kalça kırığı” (Lat. hvffe halcz 163/1r.), *çalış* “şası” (Lat. guercius 99/4), *kör* (Lat. cechus 99/5), *tövlük* “kör” (Lat. auogolus 99/6), *tumağ* “kör, küt” (Lat. stump 144/30r.), *taşaksız* “hadım edilmiş” (Lat. crastatus 99/10), *tizsiz* “dizsiz” (Lat. sine genu 128/3), *kötürem* “cılız, kötürüm” (Lat. mager 115/25r.), *közsiz* “kör” (Lat. caecus 99/5), *kulaksız* “sağır” (Lat. surdus 99/13), *kıncır* “şası gözlü” (Lat. schilet 161/51), *kıyır* “eğri, kambur” (Lat. crum 116/12), *mohdağ* < Moğ. “küt, kör” (Lat. stump 164/91), *öskürmek* “öksürük” (Lat. tuscus 55/21), *ötkek* “öksürük” (Lat. huste 115/10r), *soğur* < Moğ. “şası, tek göz?” (Lat. guercias 99/4), *söküş* “namusuna dokunma, hastalanma”, *söküş-bile* (Lat. iniuriosse 61/21), *şırdak* “kuduz (atlarda beyin hastalığı)” (Lat. coyraçia 100/7), *temeri* “temriye, iltihap” 124/36, *yağ* “salgın hastalık” (Lat. di zucht 160/31), *yara* (Lat. interficere 31/4-6) hastalık adlarını kapsamaktadır.

2.8. Tedavi-İlaç

CC’de ilaç kavramını *daru*, *em*, *ot* (*otlar*) sözcükleri karşılamaktadır. *em*, Eski Türkçeden itibaren tarihsel Türk dili alanında bulunmaktadır ve daha çok *em sem*, *ot em*, *em yöründek* ikilemelerinde yer almaktadır (EDPT:

155a). CC'de bir cümlede de *em için yer-men* "ilaç için yiyorum" (Lat. *propter medicinam comedo* 115/2l.) (KWb: 87) şeklinde geçmektedir. Türkçe "bitki" anlamındaki *ot* sözcüğü, eskiden çeşitli otlarla tedavi edilmesi nedeniyle sonradan ilaç kavramını da karşılamıştır. Türkçede *ot em, ot yem* ikilemelerinde, *ota-* "tedavi etmek", *otaçı* "hekim, tedavi eden" türevlerinde tanıklanmaktadır (EDPT: 34b). CC'deki *ot* "iyileştirici ot, ilaç, merhem" (Lat. *erba* 78/16, *Far. alaf*), *otlar* (Lat. *medicina* 35/10, *vnguentum* 83/24, 87/2, *medicine* 82/14) biçimleri, tarihsel Türk dilindeki kullanımla paraleldir. Farsçadan alıntı *daru* (Lat. *medicine* 82/14) sözcüğü de aynı kavram alanı içerisindedir. *em, daru, otsözcükleri* bu durumda genel olarak tüm ilaçları karşılayan bir üst terim olmaktadır. Sözlükte *em, daru, ot* üst anlamı içerisinde *malaham* < *Far. "melhem"* (Lat. *unguentum* 87/2) ve *miron, mirron* "merhem" (Lat. *crisma* 141/19) sözcükleri alt anlamdır.

2.9. Askerlik ve Savaş Gereçleri

Savaşçı bir toplum olan Türklerde askerlikle ilgili söz varlığı dikkat çekicidir. Tarihsel metinlerde askerlik, savaş, ordu kavramlarıyla ilgili çok sayıda terim vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. User 2012, Teres 2007, Teres 2009. CC'de asker kavramını *alpavut* (Lat. *miles* 162/7r) ve *atlu, atlu kişi* (Lat. *miles* 90/16) terimleri karşılamaktadır. Sözlükte her ne kadar *alpavut* ve *atlu* için aynı anlam verilmiş olsa da, tarihsel alandaki kullanımları ve anlamı göz önüne alındığında, *atlu*'nun "atlı asker, süvari" olduğu açıktır. *at* "hayvan olan at"tan türeyen bir isim olan *atlıg* biçimi Kök Türk metinlerinden itibaren Türk lehçelerinde "süvari" anlamıyla kullanılmıştır (EDPT: 55a). *alpavut* ise Clauson tarafından *alpa-* köküne dayandırılmakta ve "savaşçı, asker" anlamı verilmektedir (EDPT: 128b). Kök Türk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi sahalarında *alpagut* yazımıyla karşılaşılan sözcük, Kumankıpçak sahalarında -v/-w- ile geçmektedir (KTS: 7). Bu durumda CC'deki *atlu, atlu kişi, çeri başı* "komutan" (Lat. *armiragus* 90/11, 122/7), *ohçı* (Lat. *frexelerius* 89/7), *bağatur, bahadır* "bahadır, cesur, kahraman" (Lat. *probus* 98/17) sözcüklerinin *alpavut*'un alt terimleri (co-hyponym) olduğu anlaşılmaktadır.

Eserde silah ya da savaş aleti kavramını *sağıt / sahıt* terimi karşılamaktadır. 126. sayfada Lat. *axnixium* "alet, araç, gereç" karşılığı; 100/6, 130/31r'de Lat. *arma* ve 8/19'da Lat. *armamentum* "silah, silahlar" karşılığı bulunmaktadır. Metinlerde *ol sağıt bolğay anı(η) kalkanı barça yekler allında* "o silah bütün şeytanlar karşısında, onun (ruhunun) kalkanı olacak" 126/8, *özge sahıtlar* 126/10, 117/20 "diğer silahlar" ifadelerinden *sağıt / sahıt* sözcüğünün silah kavramı için genel bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda savaş aletleri olan *bulov* "bir çeşit silah" 126/9, *bütülük* "zırh (göğüs zırhı)" (Lat. *scinchere* 100/11), *kömüldrük* "gömüldürük, göğüs kemeri, zırh" (Lat. *pectoralis* 103/17), *kübe* "örme zırh" (Lat. *coyretum* 100/10), *kalkın* 126/7, *kılıç* (Lat. *spata* 100/12), *oh* "ok" 120/8, *sünü* "süngü" 126/9-23, 147/3, *sünüleş* "küçük süngü" (Lat. *lançeta* 86/31), *urmak* "kamçı, kır-

baç" (Lat. Tragellum 26/14), *ya, yaa* "yay" (Lat. arcus 100/14, 130/12r), *tovulğa* "mihver" (Lat. cervelera 100/9) sözcükleri *sağıt / sahit* kavramının alt terimleri olmaktadır.

2.10. Rüzgâr

Yel sözcüğü CC'de genel olarak "rüzgâr" kavramını karşılamaktadır. Sözlükte *yel* maddesi için Lat. *ventus* 73/18 karşılığı verilmiştir. Tarihsel Türk dili alanında da *yél*, Eski Türkçeden itibaren aynı kavram alanına sahiptir (EDPT: 916b). Bunun dışında *yel* sözcüğünün alt terimi durumunda Kumancada şu adlar bulunur. *salğun* "esinti" (Lat. aer 71/2, aier 131/2l) *yaman salğun* "fırtına" (Lat. aura mala 130/27 l), *tavul* "fırtına" (Lat. eyn vngevitter 115/17r), *teñiz yeli* "deniz rüzgârı, güney rüzgârı" 131/3l, *tor-naqiy* "kuzey rüzgârı" (Lat. aquilo 130/2r.), *vad* < Far. "rüzgâr, hava" (Lat. tempus 73/5) gibi. Bütün bu sözcükler, *yel* üst terimi içerisindedir. Rüzgâr kavramının kapsamında olan bu terimlere, Memluk-Kıpçak eserlerinde rastlanmamaktadır (bkz. KTS). Diğer Kıpçakça eserlerde bulunmayan bu terimler bile CC'nin söz varlığının alt anlamlılıkta daha ileri durumda olduğunu göstermektedir.

2.11. Dokuma-Kumaş

Kumanların yaşadıkları bölgelerin ticaret merkezlerinde olması, ticaret yoluyla çok çeşitli ürünlerin Kuman bölgesinde tanınmasını sağlamıştır. CC'nin söz varlığına bakıldığında, ticaretle ilgili terimlerin ve ticari mal adlarının dikkat çekici olduğu görülür. XIII.-XIV. yüzyıllara ait, ticari mal olarak niteleyeceğimiz dokuma türleri, kumaş adları CC'de ayrıntılı olarak bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Türkçe bir ada sahipken, bir kısmı ticari malın geldiği ülkenin diliyle tanınmış ve adlandırılmıştır.

böz, Eski Türkçeden itibaren kumaş, bez, dokuma kavramlarını karşılamaktadır (EDPT: 389a). CC'nin sözlük kısmında yer almayan *böz*, metin içinde 164/15l'de aynı kavram karşılığında geçmektedir. Bunun dışında, sözlükte bez, kumaş kavramı içerisinde *veles* "pamuk bez", Lat. butana 85/24; *üsküli* "keten", Lat. linum 91/24; *ters* "bir çeşit bez", Lat. scamandro 92/6 karşılığı ile; *araqlı* "bir çeşit keten dokuma" Lat. L(ele) fabriane 93/8; *çarçav* "çarşaf" (Lat. lenteamina 104/2); *çekman* "çuha, yün kumaş" Lat. panmım lane 85/20, pannus 127/21; *çuz* "sırmalı ipek kumaş" Lat. cendatum 91/14; *raz/ draz heş* < Far. "bir çeşit keten bezi" Lat. t(ele) eremonese 92/17; *ıskarlat* < Far. "bir ince bez" Lat. scarlata 92/5; *ipek, yipek* "ipek" Lat. seta 92/2, 163/23 (KWb: 107); *ketan, katan* < Ar. "keten", *conban ketan* "şampanya keteni" Lat. tella de cap 92/12, *rusi ketan* "Rus keteni" Lat. t(ele) de rens 92/13, *alamani ketanı* "Alman keteni" Lat. t(ele) de alamagna 92/14, *orlens ketan* "Orlean keteni" Lat. t(ele) de orliens 92/15, *lonbardi ketanı* "Lombardi keteni" Lat. t(ele) lobarde 92/18, *ostume ketanı* "Ostuni keteni" Lat. t(ele) ostume 92/20, *bergonia katanı* Lat. tele de nouo 93/6, *bergamaske ketanı* "Bergama keteni" Lat. t(ele) bergamasce 93/7, *ketan (i)*

kan Lat. t(ele) crue 93/9 (KWb: 141); *kiyiz* "keçe" Lat. feltrum 103/10; *heş* < Ar. "ağır keten örtü", *şanzda heşi* Lat. t(ele) nouarese 92/16, *draz heş* (t(ele) cremonese 92/17 (KWb: 102); *katifa* < Ar. "kadife" Lat. vellutus 92/21; *last* "ham ipek" Lat. stupa s(ete) 92/3; *ters* "bir çeşit bez" Lat. scamandro 92/6; *nasıç* "altın sırmalı ve incili bir tür kumaş" Lat. nasicins 91/28; *nağ* "bir tür altın sırmalı ipek kumaş" (Lat. nachus 91/27); *mondobari* <? "bir çeşit çizgili kumaş" (Lat. burdum 85/23); *laçato* <? "bir çeşit çizgili örtü" (Lat. burdum 85/23); *rusi* < Far. "Rus", *rusi ketan* (Lat. tele de rens 92/13) (KWb: 209); *suf* < Ar. "yün", *frangi suf* "Frenk yünü" (Lat. stamegna 92/4) terimleri bulunmaktadır. Bu durumda *böz*'ün alt anlamlıları *vels*, *üsküli*, *ters*, *arağlı*, *çarçav*, *çekman*, *çuz*, *raz/draz heş*, *ışkarlat*, *ipek*, *yipek*, *ketan*, *katan*, *conban ketan*, *alamani ketanı*, *orlens ketan*, *lonbardi ketanı*, *ostume ketanı*, *bergonia katanı*, *bergamaske ketanı*, *ketan(i) kan*, *kiyiz*, *heş*, *şanzda heşi*, *draz heş*, *katifa*, *last*, *ters*, *nasıç*, *nağ*, *mondobari*, *laçato*, *rusi*, *rusi ketan*, *suf*, *frangi suf* sözcükleri olmaktadır.

2.12. Yiyecek-İçecek Adları

Eski Türkçeden itibaren tarihsel Türk lehçelerinde "yiyecek, yemek" kavramı genel olarak *aş* sözcüğüyle karşılanmıştır (EDPT: 253b). CC'de de *aş* Latince *cibus* 10/24, 104/22 yani "gıda, yiyecek" şeklinde karşılık bulmuştur. Benzer anlamda eserde yer alan *azıh* (Lat. edulium 140/1, 141/17) sözcüğünün ise örnek cümlelerde geçmemesi nedeniyle daha dar bir anlam alanına sahip olduğu düşünülebilir. Eserde geçen *aş tını kim toydırır* 140/6 "ruhu doyuran yiyecek", *aşka ünde* 16/4 "yemeğe çağırarak, davet etmek", *aş ber-* 41/20-21 "yemek vermek, yem vermek, hayvanları otlatmak", *aş bişürgen ev* 12/17 "mutfak", *aş oktı* 71/19 "yemek vakti" ifadeleri de sözlük anlamını desteklemekte ve tüm yiyecekler için genel bir ad olduğu görülmektedir. Sözlükte geçen yiyecek adları, *aş* üst terimi içerisinde değerlendirilebilir. *aş* > *yumurtka*, *yuğurt* 110/13, *bal* (Lat. mel 80/23), *bişi* (Lat. matus 74/22, cotus 74/25), *tar-ancubin* < Far. "Elhacı bitkisinden yapılan kuvvet macunu" (Lat. mana 81/19), *yağ*, *yav* (Lat. oleum, oliue 83/10), *etmek*, *ötmek*, *hamır* < Ar. "makarna" (Lat. pasta 88/24), *kirde* "pasta" (Lat. turta 88/25, fugalia 88/26), *köptelük* < Far. Trk. "undan ve etten yapılan bir yemek" (Lat. granum marcengum 110/23), *ķuru yüzüm* (Lat. zebibum 106/10), *mişmiş* < Ar. "mişmiş, kayısı" (Lat. mismis 106/7), *manna* "kudret helvası" (Lat. manna 144/5), *sirke* 130/30 l, *sohta* "kan sucuğu" (Lat. eyn wurst 113/20), *şeker*, *şakar* (Lat. çucharu 80/22), *şir-i-hişt* "pamuk çiçeğinden yapılan kuvvet macunu" (Lat. mana 81/19).

CC'de, içecek kavramını genel olarak karşılayan sözcük *susun*'dur. Diğer Kıpçakça eserlerde tanıklanamayan sözcük, *susun canı kim esirtir* 140/6 "ruhu sarhoş eden içki" cümlesinde görülmektedir. "şarap" (Lat. vinum 79/17) anlamındaki *bor*, *çağır*, *şira* sözcükleri *susun* üst terimi tarafından kapsanmaktadır.

2.13. Bitki Adları

Kıpçakça sözlüklerdeki ziraat ile ilgili sözcüklerden, Kıpçak sahasında zirai kültürün köklü olduğu görülmektedir. Ancak bunların nasıl elde edildiği konusunda bilgiler mevcut değildir (Safran 1993: 126). CC'de "bitki" kavramını *eher* (*eker*) ifade etmektedir. Latince karşılığı *planta* 88/28) olarak verilen sözcük, tüm bitki çeşitleri için bir üst terim durumundadır.

CC'de ağaç kavramını *ağaç* ve *terek* (Lat. arbor 78/14, 89/2, 105/16, 137/1) sözcükleri karşılamaktadır. *zeytin ağaç* "zeytin ağacı" (Lat. Lignum 79/5, 105/20), *baķam* < Ar. "Kan ağacı?" (Lat. braçile 81/12), *iy kayıñ* "çam ağacı" (Lat. kin 160/291), *kayıñ* "kayın ağacı" (KWb: 191), *üzürmürs* "Mür ağacı" (Lat. smirra 83/21) ağaçları, *ağaç* ve *terek* sözcüklerinin alt anlamlarıdır. Tek yönlü içerme bağıntısı bunlarda da geçerlidir. Her *ağaç* ve *terek* eşit değildir *zeytin ağaç*, *baķam*, *iy kayıñ*, *kayıñ*, *üzürmürs* gibi.

Sözlük kısmında meyve kavramı *yemiş* (Lat. fructus 26/2) ile karşılanmıştır. Metin kısmında *kuru çibuh yemiş berdi* "kuru dal meyve verdi" 151/13 ve *algışlı yemiş sening köksüngde* 126/35 cümlelerinde "meyve" anlamı görülmektedir. Bu durumda *alma* (Lat. pomum 105/28), *armut* (Lat. pirus 105/27), *be* < Far. "Ayva" (Lat. po(mum) cogognum), *erik* (Lat. so-seyna 106/6), *horma* (Lat. datillum 106/12), *incir* (Lat. ficus 106/8), *kertme* "armut" (Lat. pirus 105/27), *kiras* (Lat. celexia 105/26), *kükel* < Moğ. "yabanî erik" (Lat. rata 113/23), *kovun* (Lat. melonum 106/20), *nouma* "portakal" (Lat. arangium 106/18), *narinç* (Lat. cetronum 106/16), *nardan* < Far. "nar" (Lat. pormun gra(natum) 105/29), *şaftalu* (Lat. persicum 106/4-5), *yüzüm* "üzüm" (Lat. vua 106/9), *ķuru yüzüm* 106/10 meyve adları, *yemiş* sözcüğünün alt anlamlıları olmaktadır.

Tohumlu bitkiler olan tahıllar da CC'nin söz varlığında önemli bir yer tutar. Ekmeğin ham maddesi durumunda olan "buğday" için dört farklı sözcük ve türevleriyle karşılaşmaktayız: *aşlık*, *boğday*/ *buğday*/ *boday*, *suvlu*, *uçuh*. Bunlardan *aşlık* 110/2, sözlükte Latince *gramm*, *frumentum* "buğday, mısır" sözcükleriyle karşılanmıştır. Buradan, *aşlık*'ın Kumancada iki tahıl ürünü için kullanılan ortak bir ad olduğunu görmekteyiz. "aş" isim kökünden türetilen < *aş* + *lık* (EDPT: 261b) *aşlık*, Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türk dilinde tanımlanmaktadır (bkz. UWb IV: 243a). Karahanlı Türkçesinde *aşlık*'ın Oğuz lehçesinde "buğday", diğer Türklerde ise "mutfak, aşevi" şeklinde iki anlamının olduğunu Kâşgarlı'dan öğreniyoruz. DLT 369'da sözcük *aşlık tarığ* "hububat, tohum vb." ikilemesiyle karşımıza çıkmaktadır. "buğday" anlamında Oğuz lehçesi *āşlık*'ı kullanırken, diğer Türklerin *tarığ*'ı kullandıkları DLT 187'de ifade edilmektedir. Memluk-Kıpçak eserlerinden BM, DM, Kİ ve TZ'de de aynı anlamda yer alan (KTS: 15) ve Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca olarak naklettiği *aşlık*'ın Kıpçakçadaki görünümü, Oğuz-Kıpçak lehçeler arası etkileşime örnek gösterilebilir. CC110/2'de "buğday" anlamının verildiği sözcüğün *boğday*, *buğday*, *boday* olmak üzere üç türevi bulunmaktadır (KWb: 62). *buğday* da Eski Uygurcadan itibaren tarihsel Türk dili ala-

nında görülür (EDPT: 312b). CC 110/22'de Latince *speula* yani "kılçıksız buğday" anlamındaki *suvlu* ve CC164/23'l'deki Latince *towp pros* "samanlı buğday, tınaz" anlamındaki *uçuh* ise diğer Kıpçakça eserlerde yer almamaktadır (bkz. KTS). Bu durumda "buğday" sözcüğünün alt anlamlılarını *aşlık*, *boğday*/*buğday*/*boday*, *suvlu*, *uçuh* şeklinde sıralayabiliriz.

CC'de "ot, yabancı bitki" kavramı içerisinde çok sayıda sözcük yer almaktadır. Bunlar: *ot*, *otlar*, *yez*, *biçen*, *kovra*, *mahmuda*, *sabur*, *sedef*, *salam* şeklindedir. Bunlardan *ot* Eski Türkçeden bugüne kadar hemen hemen tüm lehçelerde yaygın bir sözcüktür (EDPT: 34b). Sözlükte *ot* "ot, yabancı bitki" (Lat. erba 78/16) ve çokluk şekli olan *otlar* (Lat. erbe 82/12) geçmektedir. CC 79/10'da Latince *prato* yani "çayır, çimen" karşılığı verilen *yez* ise Clau-son tarafından "bir bitki çeşidi" anlamında ve Farsça bir alıntı olarak değerlendirilir (EDPT: 982b). Eski Uygur metinlerinde ve DLT'de tanıklanan *yez* dışında "kuru ot" anlamında *biçen* (Lat. fenum 110/20), "ekin sapı, saman, ot" anlamında *kovra* 113/23, "saman" anlamında Rusça alıntı *salam* (Lat. palia 103/26) sözcükleri yer alır. Bir ot türü olarak Arapça kökenli *mahmuda* "mahmude otu" (Lat. scamonia 82/5) ve *sabur* Ar. "sarı sabır otu" (Lat. aloe paticum 82/21), Farsça kökenli *sedef* "sedef otu" (Lat. ruta 106/22) eserde yer alır. Üst anlam olan *ot* > *yez*, *biçen*, *kovra*, *mahmuda*, *sabur*, *sedef*, *salam* ot türlerini kapsamaktadır.

çeçek/*çiçek*, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren tarihsel lehçelerde ve modern lehçelerde tüm çiçeklerin genel adı olarak tanıklanmaktadır (EDPT: 400b). Erken dönemde Moğolcaya da geçen *çiçek*, CC 26/1, 147/8'de Latince *flos* karşılığıyla bulunmaktadır (KWb: 75). Bunun dışında *gül darçini* "tarçın çiçeği" (Lat. flos c(anelle)81/3), *gül*, *gülağ*, *külağ* (Lat. rosa 83/17), *ipkin* "menekşe" (Lat. violetus 93/3), *sonbul* < Ar. "sümbül" (Lat. spicus 81/24) çiçek adları sözlükte yer almaktadır. Bu durumda, üst anlam olan *çiçek* kavramının alt anlamlıları *gül darçini*, *gül*, *gülağ*, *külağ*, *ipkin*, *sonbul*'dur.

2.14. Hayvan Adları

"hayvan" kavramı sözlükte *tnlıvar* (Lat. animal 130/19l) terimi ile ifade edilmektedir. Sözcüğün Türkçe *tn+lı(g)* ve Farsça *-var* soneki ile türediği açıktır. Hayvan adları bakımından da eser zengin bir söz varlığına sahiptir. CC'de bahsi geçen hayvan adları söz varlığı daha önce ayrıntılı bir biçimde ele alınmış olduğundan, burada biz sadece alt anlam- üst anlam bağlamında olanları sıralayacağız (bkz. Karahan 2013, Safran 1993: 165-180).

Tarihsel Türk dili alanında olduğu gibi CC'de de tüm kuşları kapsayan bir üst terim olarak *kuş* (Lat. *avis*130/20l) sözcüğü yer almaktadır. Eserde kuş adları zengin bir görünüm arz etmektedir. *kuş* kavramının kapsadığı sözcükler şunlardır: *balaban* 109/6 "kartal, şahin, av şahini", *bulbul* 109/24 "bülbul", *çil*109/14 "çil keklığı", *çura* 109/9 "çura, av kuşu", *çırçık* 57/4, 109/4 "serçe", *kügürçin* 142/5 "güvercin", *kara-kuş* 109/5 "kartal", *karçığa*,

karçağa 109/7 < Moğ. “aladoğan, atmaca”, *sağa* 109/26 “saka kuşu”, *sığırcık* 109/23 “sığırcık (kuşu)”, *taus* 109/21 “tavus”, *tothar* 164/18l < Moğ. “pa-pağan”, *turna* 109/12 “turna”, *ügü* 91/18 “baykuş”, *yabalak* 109/13 “baykuş”, *korğuy* 109/28 “bülbul”, *kırgıy* 109/8 “atmaca kuşu”, *soğgur* 109/20 “doğan, şahin”, *sövlün* 109/22 “sülün”.

Eski Türkçede *keyik*'in asıl anlamı “yaban hayvanı” hatta yabanî olan sığır, domuz, at gibi her şeydir (EDPT: 755a). Sözcüğün Eski Kıpçakçada da aynı anlam alanında olduğunu CC, TA ve DM’de görmekteyiz (KTS: 142). CC’de *keyik* (Lat. *saluaticus*74/14) ve *keyik toņuz* “yabanî domuz” tamlamasında (Lat. *p(orculus) saluaticus* 107/23) ve DM’de *keyik sığır* “yaban sığırı” tamlamasında da aynı anlam genişliği görülmektedir. Batı Türkçesi sahasında “erkekleri boynuzlu, memeli hayvan (cervus elaphus)” şeklinde anlam daralmasına uğramış ve bir türü ifade etmiştir. Bunun dışındaki Modern Türk lehçelerinin çoğunda ise “yaban hayvanı” anlamı korunmaktadır (bkz. TDES: 155). CC’de benzer anlamda olarak “yırtıcı hayvan” kavramını *canavar* 107/13 sözcüğü karşılamaktadır. Ancak *keyik*, yırtıcı olan ve olmayan, yaban hayvanlarının hepsini karşılaması nedeniyle daha üst anlam sırasındadır. Sözlükte *keyik*'in alt anlamlıları olarak *ayu* 108/14, *arşlan*, *astlan* 107/15, *böri*, *börü* 108/16, *savsar* < Far. “sansar” 85/5, *sıçkan* “sıçan, fare” 108/22, *silevsün* < Moğ. “vaşak” 85/8, *dela* < Far. “sansar” 85/6, *fil* < Far. “fil” 81/11, *ırs* < Rus. “vaşak” 108/13, *kirpi* 120/5-2-26, *kiş* “samur” 85/4, *közsiz* ve *opea* “köstebek” 108/21, *ğara küzen* “1. sansar, 2. kokarca” 108/18, 85/11, *ğaban* “yaban domuzu” 131/11, *ğarsak* “bozkır tilkisi” 85/9, *ğoyan* “tavşan” 84/23, *maymun* < Ar. “maymun” 108/15, *ğalağ* < Far. “leopard” 85/15, *teyin* “sincap” 85/1, *ğara teyin* “kurşuni sincap (*pellis scoyrolı*)”, *toņuz* “domuz” 107/22, *tülkü* 84/30 “tilki” sözcükleri yer almaktadır.

CC’de “evcil hayvan, ev hayvanı” anlamında *ikti* (*domesticus* 74/13) sözcüğü verilmiştir. Esere göre *ikti* sözcüğünün alt anlamlıları *it* “köpek”, *ğançık* “dişi köpek”, *ğaçı* “erkek kedi” ve *ğaçı tişi* “dişi kedi” sözcükleridir. Genel olarak tüm balık türleri için kullanılan *baluğ* “balık” (Lat. *piscis* 43/12) sözcüğünün ise sadece *alaboğa* adlı büyük bir balık adı alt anlamlıdır.

Sonuç

Bilindiği gibi kavram, nesnelere ortak niteliklerine dayanan dile özgü bir genelleme ve soyutlamadır. Kavram adları ve kavramların içeriğini dolduran alt anlamlar, dilden dile farklılık göstermektedir. Bir dilde bir kavram, tek başına içindeki bütün türleri ifade ederken, diğer bir dilde türlerin en ufak üyesine kadar farklı sözcükler bulunmaktadır. Türkçenin söz varlığı bakımından ne derece ileri düzeyde olduğu zaman zaman dile getirilmiştir (bkz. Aksan 2004: 110-124). CC’nin isim söz varlığı malzemesine dayalı olarak, alt anlamlılık bağlamında ele aldığımız bu makale sonucunda da; Kuman lehçesinin genel kavramlara ait sözcüklerde ve kavram alanı içerisindeki alt anlamlı sözcüklerde ileri düzeyde olduğu görülmüştür. Bunun sebebi, Ku-

manların yaşadığı bölgenin çok dilli ve çok kültürlü bir yapı sergilemesi (bkz. Safran 1993: 6-21) ve tarihsel Türk yazı dili yanı sıra çevredeki Türk lehçelerinin ve yabancı dillerin söz varlığından da Kumancaya katkılarının yapılmasıdır. CC'nin söz varlığında Kıpçakça yanında Oğuz lehçesi, Farsça, Moğolca, Arapça, Latince, Rusça sözcüklerin varlığı dikkat çeker.

Bu çalışma sonunda, eserdeki renk, ay, gün, taş, giyim, insan, hastalık, ilaç, askerlik, savaş gereçleri, rüzgâr, dokuma-kumaş, yiyecek-içecek, bitki ve hayvan adlarındaki çeşitlilik nedeniyle anlamsal bir sınıflamanın bu kavramlarda daha mümkün olduğu görülmüştür. Eserdeki kimi sözcükler tarihsel Türk dili alanında tanıklanırken, kimisi sadece CC'de tespit edilmiştir. Diğer Kıpçakça eserlerin söz varlığı ile karşılaştırıldığında, CC'deki kavramların daha çok alt anlama sahip olduğu anlaşılmıştır. Bunlar özellikle hayvan, bitki, taş, yiyecek-içecek kavramlarının anlam eksenini içerirlerdir.

4. Kısaltmalar

Ar.	Arapça
bkz.	bakınız
BM	Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fi Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (KTS'den)
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (KTS'den)
Fr.	Fransızca
Far.	Farsça
İM	İrşâdü'l-Müluk ve's-Selâtin (KTS'den)
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (KTS'den)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türki
Lat.	Latince
Moğ.	Moğolca
Rus.	Rusça
TA	Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugali (KTS'den)
TZ	Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (KTS'den)
vb.	ve benzeri

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan (1978), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.
- , (2003a), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları, (2. baskı)
- , (2003b), *En Eski Türkçenin İzlerinde. Following the Traces of Pre-Turkic*, Multilingual, İstanbul.
- , (2004), *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual, İstanbul.
- ALTUN Mustafa (2004), "Eski Metinlerde Bir Semantik İnceleme Örneği:

- Hikmet-name”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Nisan 2004, S. 7, s. 113-126.
- CC GRØNBECH K. (1936), *Codex Cumanicus*, Kopenhagen.
- DEMİR N.-ASLAN S. (2010), *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, (Ed. N. Demir, E. Yılmaz), 3. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- DEMİRCİ Jale (2002), “Codex Cumanicus”, *Türkler*, C. III, s. 699-703.
- DLT DANKOFF, Robert & KELLY, James (1982, 1984, 1985), *Maḥmūd el-Kāşğarī. Compendium of the Turkic Dialects. Divān Luġāt at-Turk (Maḥmūd el-Kāşğarī. Türk Şiveleri Luġati. Divānū Luġāt-it-Türk)*, Sources of Oriental Languages and Literatures, (Ed. Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin), Part I-III.
- DRİMBA V. (1973), *Syntaxe Comane*, Editura Academiei- E.J. Brill, Bucureşti-Leiden.
- , (2000), *Codex Cumanicus: édition diplomatique avec Fac-Smilés*, Bucarest, Editura Enciclopedica.
- EDPT CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- EKER Süer (2010), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları, (6. Baskı).
- ERDEM Melek (2004), “Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002*, (8-10 Mayıs 2002), Ankara, s. 63 -73.
- FİLİZOK Rıza (2001), *Anlam Analizine Giriş*, İzmir.
- GOLDEN P. B. (1992), “Codex Cumanicus”, *Central Asian Monuments*, (Ed. H. B. Paksoy), Isis Press, İstanbul, s. 33-63.
- GUIRAUD Pierre, (1984), *Anlambilim*, (Çev. B. Vardar), Ankara: Gelişim Yayınları.
- GÜNAY Doğan (2007), *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- KARAHAN Akartürk (2013), “Codex Cumanicus’ta Hayvan Adları”, *Turkish Studies*, Volume 8/1 Winter, s. 1839-1865.
- KLS: GRONBECH, K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- KTS: TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KWb: GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen.
- LYONS John (1971), *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge.
- (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (Çev. A. Kocaman), Ankara.
- (2005), “Anlam Çözümlemesi”, *Terimden Anlama Dilbilim Yazıları*, (Derleyen ve Çev. M. Durak), Multilingual, İstanbul, s. 67-91.
- PALMER F. R. (1981), *Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge.

- (2001), *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, (Çev. R. Ertürk), Ankara.
- OTWF ERDAL Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- ÖZGÜR Can (2002), "Kıpçakların Dili", *Türkler*, C. III, s. 692-698.
- SAFRAN Mustafa (1993), *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ŞİRİN USER Hatice (2012) "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askeri Terimlerden Örnekler", *Bilig*, S. 60, s. 257-272.
- TDES EREN Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- TERES Ersin (2007), "Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine-2", *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/4, s. 1185-1192.
- TERES Ersin (2009), "Orta Türkçede 'Zırh, Kalkan' Anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler", *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, S. 3, s. 2112-2118.
- UĞUR Nizamettin (2003), *Anlambilim: Sözcüğün Anlam Açılımı*, Doruk, İstanbul.
- UWb RÖHRBORN, Klaus (1977- 1979- 1981- 1988- 1994), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-5, Wiesbaden.
- VARDAR Berke (2001), *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual, İstanbul.